

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ В КІНЦІ 1918 – 1920 РОКАХ У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

© Хома І.Я., 2014

У загальних рисах проаналізовано основні здобутки сучасної української історіографії в дослідженні становлення та діяльності військ Червоної армії на території України в кінці 1918 – 1920 роках.

Ключові слова: Червона армія, Україна, історіографія, більшовизм.

Modern Ukrainian historiography of Ukrainian National Revolution (1917 – 1921) has been presented by hundreds of research papers, theses, monographs that cover various aspects of that age. The vast majority of works concern the problems that until 1991 were suppressed, falsified and erased from the memory of society. Clearly there is a need in scientific reappraisal of the establishment of Bolshevik government history, both in general and in detail. It comprises new problems and aspects that were not considered in Soviet historiography, suppressed or distorted. The reappraisal and new scientific publications should be based on modern methodological approaches, sources, facts etc. According to historian V. Verstyuk "Ukrainian historians practically stopped to study the history of Bolshevism. This is very interesting phenomenon on that... was not examined critically" [1, p. 129].

The aim of the article is to determine the general state of research in modern Ukrainian historiography the formation and activities of the Red Army against the forces of the UNR in the end of 1918 – 1920. The modern historiography refers to scientific researches that have been issued since independence.

In general the historiography of this problem is divided into two groups. Works that briefly consider this perspective, as well as those that are directly related to current military events in Ukraine of 1918 – 1920.

The first group include monographs written by S. Kulchytsky, M. Doroshko and G. Kuriy. S. Kulchytsky under the scheme of communism in Ukraine is considering the problem of "military and political alliance" between Bolshevik Russia and Ukrainian Soviet government. M. Doroshko raises the general questions about coming of Bolsheviks' regime. The value of H. Kuriy's monograph is in collected and summarized factual material that refers to G. Petrovsky's activities, who was involved in the military and political processes of that time. V. Verstyuk's publication "Ukrainian Revolution: metaphors, object, interpretation" motivated to write the article.

This second group is presented by monographs of V. Verstyuk, V. Kuzmenko and A. Rukkas, V. Savchenko's scientific and popular publication, the scientific researches of O. Bozhko and O. Chihradze.

In addition to N. Makhno's military units that were apart of Bolshevik forces, V. Verstyuk's monograph presents a number of legitimate critical views about the military and political alliance, the formation and activities of the Red Army.

V. Kuzmenko's scientific paper considers the specificity of state building in the USSR, where the focus of attention on the attitude of the Government of the Union of Soviet Socialist Republics to the Ukrainian Soviet Army is especially interesting.

A.Rukkas describes in details the condition of Soviet troops and the major battles that were held on the territory of Ukraine during the Ukrainian-Polish-Soviet War in 1920, as well as directly against the UNR's troops in November of that year. That paper is the latest significant achievement in Ukrainian military history.

The thesis presented by O.Bozhko did not lose its relevance because it is the only comprehensive work about the Ukrainian Soviet Army before the military and political union of 1919.

In O.Chihradze's work there are presented schemes of the Bolshevik forces structure, comparison of the warring parties' military capability, ethnic composition is mentioned and other issues are considered.

Scientific and popular book written by V.Savchenko is an achievement of historiography. The structure of the book shows the author has thorough knowledge in the topic of military events in Ukraine during 1917 – 1921. However V.Savchenko avoid the implication of archival documents and links for the scientific apparatus on which his work is based.

In general, the problem of Ukrainian Soviet Army, and later Bolshevik forces that have been operating in Ukraine did not become the subject of a separate research in modern Ukrainian historiography. Every of the mentioned researches who worked in its own field during scientific analysis draws attention to the different aspects of military construction, military activities of the armed forces of the Ukrainian Soviet government and the institutions that are under its control. In analyzed works the historians raise the question of chronological boundaries of the military actions, compare strength and combat capability of warring armies, tactical and strategic principles of the activities and others. The combination of these aspects shows that in modern historiography, on the background of a large number of works about military construction of the UNR and fight on various fronts, there was formed a common vision for the establishment and activities of the main enemy camp in 1917–1921 years – the Red Army.

Key words: the Red army, Ukraine, historiography, bolshevism.

Сучасна українська історіографія доби Української національної революції 1917 – 1921 рр. представлена сотнями наукових розробок у вигляді статей, дисертацій, монографій, які охоплюють різні аспекти цієї доби. Абсолютна більшість праць стосується проблем, які до 1991 р. замовчувались, фальсифікувались та витирались з пам'яті суспільства. Очевидно, є потреба і в науковому переосмисленні історії становлення більшовицької влади, як загалом, так і в деталях. Йдеться про нові проблеми, аспекти, які в радянській історіографії не розглядались, замовчувались або перекручувались. В основу переосмислення та нових наукових праць повинні бути покладені сучасні методологічні підходи, джерела, факти та інше. За оцінкою історика В. Верстюка: “Найцікавішим є те, що більшовицькі сюжети вилучаються із сучасних досліджень про революцію. Історики України практично перестали займатись історією більшовизму. А це надзвичайно цікаве явище, яке ... критично вивчене так і не було. Отже, говорити, що ця тема вичерпала себе інтелектуально, не доводиться” [1, с. 129]. Не викликає сумніву актуальність, необхідність та перспективність дослідження радянської доби української історії.

З огляду на це метою публікації є в загальних рисах визначити стан дослідження в сучасній українській історичній науці формування та діяльність Червоної Армії проти військових сил УНР з кінця 1918–1920 рр.

Загалом історіографію цієї проблеми слід поділити на дві групи: праці, що побіжно зачіпають дану проблематику, та ті, що безпосередньо стосуються перебігу військової події в Україні в 1918–1920 рр.

До першої групи праць слід віднести монографію С. Кульчицького [2]. Робота охоплює всі напрями політики радянської влади в Україні, де питання військового будівництва, розглядається в підрозділі “Военно-політичний союз”. Автор послідовно викладає фактичний матеріал від початку 1919 р. і до грудня 1920 р. [2, с. 83–89], акцентує увагу на тому, що політика ЦК РКП (б) була спрямована на ліквідацію національних більшовицьких армій, встановлення єдиного командування та максимальну централізацію. У результаті таких дій 1 червня 1919 р. ВЦВК проголосив декрет,

який увійшов в історію як декрет про “воєнно-політичний союз”. Військовий комісаріат України було розформовано, а Український фронт ліквідовано [2, с. 88, 89]. Важливе значення має виокремлення ключових осіб, що утверджували більшовицький режим в Україні. Для С. Кульчицького предметом не стали головні віхи військових подій.

З погляду розуміння природи радянської влади актуальною є монографія М.Дорошко [5]. Автор в рамках підрозділу “Більшовицький “експорт” в Україну тоталітарних структур влади та її носіїв у 1917 – 1920 рр.” в загальних рисах розглядає питання агресії радянської Росії проти УНР у грудні 1917 – березні 1918 р., а також “друге пришестя” російських більшовиків в Україну. На думку автора, під приводом необхідності військово-політичного союзу проводилась загальна політика централізації радянської влади [5, с. 248].

Не залишилася поза увагою монографія про голову Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з березня 1919 р. до липня 1938 р. Г.І. Петровського [6]. ця праця – це швидше перевидання роботи, яка була написана ще в радянські часи. Адже в ній відсутні оцінки або коментарі, які відображають сучасний стан історіографії щодо подій, до яких мав безпосереднє та опосередковане відношення Г. Петровський. Авторка у вступі впевнено заявляє, що: “История человеческого общества не знает более величественного события, как рождение Великой Октябрьской социалистической революции, которая ознаменовала собой торжество марксистско-ленинского учения о пролетарской революции и диктатуре пролетариата. ... рабочий класс нашей страны в союзе с крестьянством под руководством Коммунистической партии построил развитое социалистическое общество ... ” [6, с. 5]. Поза більшовицькими ідеологемами та міфами монографія заслуговує на увагу. Авторка зібрала відомий та маловідомий джерельний, історіографічний та фактичний матеріал, вдало його структурувала та узагальнила.

Погляди Г. Петровського на державну політику в сфері оборони розкриває прийнятий 1 травня 1919 р. на III Всеукраїнському з’їзді Рад декрет про створення Ради робітничо-селянської оборони з підпорядкуванням ВУЦВК і проголошення України воєнним табором [6, с. 32]. Декрет була прийнята у зв’язку з активізацією білогвардійських армій, петлюрівських та інших банд.

У книзі розкрито роботу Г. Петровського із ліквідації виступу Г. Григор’єва [6, с. 34] та призначення К. Ворошилова командувачем військами Харківського військового округу [6, с. 36]. Авторка повідомляє про вручення 1 червня 1919 р. 17 червоних знамен частинам Червоної армії на Софіївській площі, які були привезені московськими робітниками [6, с. 41, 42].

В окремому підрозділі досліджено “здійснення ленінської ідеї створення воєнно-політичного союзу”, мобілізації сил на боротьбу проти А. Денікіна та робота Г. Петровського керівником Всеукраїнського Революційного комітету. Трактуювання військово-політичного союзу в книзі – це своєрідна узгоджена позиція радянської історіографії щодо цієї події та багатьох інших. Тобто це типово трактування, яке використовували всі радянські дослідники цього періоду. Авторка пише, що створення військово-політичного союзу радянських республік не означало ліквідації їх суверенітету, а, навпаки, стало поштовхом до вироблення норм і принципів взаємовідносин народів в умовах цього союзу з дотриманням їхніх національних інтересів [6, с. 49].

У книзі зазначено загальні питання розроблення і здійснення заходів з посилення допомоги Червоній Армії, поповнення її новобранцями, забезпечення продуктами харчування тощо [6, с. 52].

Щодо наукових розробок з військової історії, то однією з перших є монографія В. Верстюка [3]. Об’єктом дослідження для автора стали військові формування Нестора Махна, які були частиною Червоної Армії. В. Верстюк детально описує формування армійських частин, до яких входили сили Н. Махна, формування фронту на півдні України, перебіг подій, а також загальні питання військового будівництва. На нашу думку, актуальними видаються формулювання щодо назви більшовицьких військ на території України до червня 1919 р. В. Верстюк називає ці сили “Українська радянська армія” [3, с. 14, 50, 51]. Формування регулярних частин цієї армії розпочалось після відкриття 4 січня 1919 р. Українського фронту [3, с. 60]. Автор акцентує увагу і на впливі політики “воєнного комунізму” на Українську радянську армію навесні 1919 р., а саме занепаді дисципліни і зростанні дезертирства [3, с. 87, 140].

У монографії В. Верстюка висвітлено ліквідацію Українського фронту в травні 1919 р. [3, с. 96]. Автор схильний вважати, що розвормування Українського фронту і переформування його частин у 12-ту і 14-ту армії, проведені під час боїв, жодних результатів не мали, скоріше, навпаки, ще більше загострили ситуацію, розладнали управління військами. У цьому контексті наголошує на тому, що виникла необхідність створити Українську групу в складі Південного фронту. Короткотермінове командування 14-ю армією К. Ворошиловим називає безславним [3, с. 145].

Насамкінець звернемо увагу на слова В. Верстюка щодо боєздатності окремих частин більшовицької армії в боях проти махновців наприкінці 1920 – на початку 1921 рр.: “Бої з махновцями продемонстрували низьку боєздатність червоних частин, пасивність і прагнення ухилитися при можливості від бою. Не раз повстанці виручали в боях червоноармійські частини, і це не могло одразу забути. Та багато сильніше на поведінку червоноармійців вплинув той факт, що у свідомості рядових бійців війна закінчилася у Криму. За розгром Врангеля довелося заплатити надто дорогою ціною. Кожен метр землі відвойовувався не за допомогою військової майстерності, а життям тисяч і тисяч бійців” [3, с. 296].

Не втрачає своєї актуальності дисертаційна робота О. Божка [4]. Одночасне дослідження двох дивізій обумовлене спільністю їх формування, паралельною діяльністю та центральним місцем у складі Українського фронту. Автор підкреслює, що в роботі розкрито тільки найсуттєвіші моменти формування та бойової діяльності цих дивізій, звернено увагу на причини виникнення, джерела утворення, реорганізаційні процеси. Заслуговує на увагу визначений О. Божком ступінь наукового дослідження проблеми. Стає очевидним, що від часу написання дисертації українська історична наука в дослідженні цієї проблеми суттєво не просунулась.

Окремі питання цієї проблеми О. Божко відобразив в одній із своїх статей [7]. Предметом статті є формування більшовицьких повстанських сил впродовж літа–осені 1918 р. Головну ставку при підготовці загального збройного повстання більшовики України робили на сили, що їх мали у своєму розпорядженні військово-революційні комітети окупованих областей. Лише провал цих планів змусив звернути увагу на “нейтральну зону” й розпочати цілеспрямовану роботу із загонами, що там перебували. О. Божко зазначає, що після першого досвіду організації бойових частин за типом регулярних ВЦВРК вирішив створити більші бойові одиниці – дивізії. Наказ на їх утворення було видано 22 вересня 1918 р. [7, с. 112]. Тобто більшовики відмовилися від повстансько-партизанського руху як головної форми збройної боротьби й перейшли до формування регулярних сил. Ці сили України слід кваліфікувати не як загальновійськове оперативне об’єднання, а як збройні сили КП (б) У, як сукупність збройних формувань (загонів і підрозділів, частин, з’єднань) більшовицької партії [7, с. 114]. Формально діяльність повстанської армії тривала до 9 листопада 1918 р., коли головне командування РСЧА РСФРР директивою затвердило входження обох повстанських дивізій до складу Резервної армії [7, с. 124]. Фактично діяльність армії тривала до 17 листопада 1918 р., коли розпочалось формування групи військ Курського напрямку, а з 30 листопада бере початок формування Української радянської армії [7, с. 125].

Певним здобутком історичної науки є дисертаційне дослідження О. Чіхрадзе “Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.)” [8]. У роботі в загальних рисах окреслено організаційні моменти формування та реорганізації Дієвої армії УНР та Червоної Армії, що відображено у відповідних схемах [8, с. 214–233] та відстежено всі етапи українсько-більшовицької війни. О. Чіхрадзе звертає увагу на те, що наступ більшовицьких військ в їх середовищі зі самого початку вважати громадянською війною, а не агресією проти іншої держави [8, с. 65]. Позитивним в роботі є те, що автор розписав назви радянських частин, що були задіяні проти УНР, а також, описуючи події різного характеру, вказує їхні назви. У праці описано формування Червоної Армії за рахунок деморалізованих та нейтральних частин армії УНР [8, с. 82, 83]. Показано випадки переходу більшовицьких сил на бік УНР [8, с. 104]. Важливим є аналіз тактичних та стратегічних прорахунків Дієвої армії УНР, які давали змогу посилювати дії Української радянської армії.

О. Чіхрадзе порівнює реорганізації армії УНР та Червоної армії, що проходили в травні 1919 р. Цікаве спостереження, які завдання ставило командування [8, с. 108–110]. На основі історіо-

графічного матеріалу та опублікованих документів зроблено висновок, що повстання М. Григор'єва призвело до зриву наступу більшовицьких військ на Румунію [8, с. 108]. Не обійшов увагою О. Чіхрадзе формування офіцерського складу в армії УНР та Червоній, що діяла на території України [8, с. 114, 115].

Автор пише, що траплялись випадки поповнення зброєю та провіантом Червоної Армії за рахунок майна, що не встигали евакуювати інтендантські частини Дієвої армії УНР. Окремо зазначено дії командувача українських більшовицьких збройних сил В. Антонова-Овсієнка, який не завжди виконував вказівки вищого командування про перекидання сил на Південний фронт [8, с. 11, 8–120]. Щодо національного складу радянських збройних сил, що діяли в Україні, то вони тільки частково були українськими.

Не оминув О. Чіхрадзе порівняння сил об'єднаних українських армій та більшовицьких регулярних частин, що діяли проти УНР. Дослідивши стан справ, автор дійшов висновку, що станом на третю декаду липня “сили противників були рівні” [8, с. 138]. На середину серпня 1919 р. загальне становище Червоної Армії в Україні автор оцінює як катастрофічне. Цього разу радянське командування не встигало вивозити боєприпаси, яке діставалось об'єднаній українській армії [8, с. 154, 155]. Згадав О. Чіхрадзе прорив Південної групи більшовицьких сил під командуванням Й. Якіра. У цьому контексті показано слабкі сторони українських збройних сил, що згодом призвели до загальної поразки [8, С. 166].

Досягненням історіографії є науково-популярна книга В. Савченка [9]. Структура книги показує ґрунтовне володіння автором темою військових подій в Україні в 1917 – 1921 рр. Однак В. Савченко уникнув залучення архівних документів та посилання на науковий апарат, на основі якого написана праця. Створення українських радянських військових сил автор розглядає тільки в шостому розділі з дванадцяти, де йдеться про Другу україно-більшовицьку війну. Йдеться тільки про початковий період – листопад–грудень 1918 р. На подальших змінах у будівництві регулярних більшовицьких частин автор майже не акцентує уваги. При тому в книзі описано всі військові конфлікти, у яких брала участь Червона Армія з кінця 1917 і до 1922 р. Традиційно для сучасної історіографії відсутнє чітке визначення частини, підрозділів та командувачів радянських частин, що діяли в ці роки. Поза тим, праця знайомить всіх, хто виявляє інтерес до цього періоду з військово-політичними та бойовими процесами.

Загальні питання радянського військового будівництва та ведення військових дій висвітлені в монографії В. Кузьменка [10]. Після Першої більшовицько-української війни відновлення формування більшовицьких сил для ведення бойової діяльності на території України автор датує вереснем 1918 р., коли в “нейтральній зоні” розпочалось формування двох українських дивізій. Наступним етапом став жовтень 1918 р. коли Реввійськрада РСФРР терміново почала формувати на кордонах з Україною Резервну армію. Подальший розвиток пов'язаний з ліквідацією Брестського договору, створенням української Реввійськради та підготовкою в другій декаді листопада 1918 р. до походу в Україну.

В. Кузьменко вказує, що офіційно “Українську радянську армію” було утворено декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 30 листопада 1918 р. Командувачем призначено В. Антонова-Овсієнка. Автор зазначає, виходячи з “Положення про Робітничо-селянську Червону армію на Україні”, що збройні сили Радянської України були складовою загальноросійських. Відповідно ця армія в усіх оперативних питаннях підпорядковувалась головнокомандувачу збройних сил РСФРР [10, с. 201].

Автор акцентує увагу на тому, що в головнокомандувач збройних сил РСФРР І. Вацетіс не схильний був перебільшувати успіх в Україні на квітень 1919 р. армії під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Посилаючись на слова І. Вацетіса, підкреслює, що цій армії не ставились стратегічні завдання [10, с. 202]. У цьому контексті І. Вацетіс, з огляду на самотійницькі настрої в українському суспільстві, стояв на позиції якнайшвидшого об'єднання армії під єдиним командуванням РСФРР [10, с. 206]. У результаті після згаданого 1 червня 1919 р. розпочалось перейменування всіх частин Червоної армії Українського робітничо-селянського уряду. Тобто позбавлялися всіх національних ознак, хоча в окремих випадках вдавалися до їх використання.

Бойовий стан радянських військ, тактичні та стратегічні завдання напередодні Польсько-українсько-радянської війни у 1920 р. систематизовано в монографії А. Руккаса [11, с. 43–46]. Дослідник порівнює бойовий стан всіх армій [11, с. 52]. Актуальним є аналіз дій радянського командування після програвшого першого етапу війни, перегрупування сил, визначення слабких сторін ворога, розгортання контраступальних дій та подальший перебіг боїв [11, с. 73–105]. Проаналізовано більшовицькі сили, які готувалися до бойових дій з військовими силами УНР у листопаді 1920 р., а також перебіг бойових дій [11, с. 73–105]. Підсумовуючи поразку армії УНР, А. Руккас пише, що українська сторона не врахувала те, що радянська піхота не була достатньо сильною, особливою боездатністю не відзначалась і не виявляла великого бажання вступати у відкритий двобій [11, с. 126]. Схожу оцінку організації та боездатності більшовицьких сил дав В. Верстюк, про що вже було згадано. Огляд подій ґрунтується на широкому джерельному та історіографічному матеріалі. Особливо це стосується залучення наукових праць польських істориків.

Очевидно, що проблема Української радянської армії, а згодом більшовицьких сил, які діяли в Україні, не стала предметом окремого наукового дослідження в сучасній українській історіографії. Кожен із вказаних дослідників в силу предмета свого наукового аналізу звертає увагу на різні аспекти військового будівництва, бойової діяльності збройних сил українського радянського уряду та структур, як він контролював. У проаналізованих працях історики піднімають питання хронологічних меж воєнних дій, порівнюють чисельність та боездатність ворогуючих армій, тактичні та стратегічні засади діяльності тощо. Сукупність цих аспектів свідчить, що в сучасній історіографії на тлі великої кількості праць про військове будівництво УНР та боротьби на різних фронтах, сформувався загальне бачення щодо створення та діяльності головної ворожої сторони в 1917 – 1921 рр. – Червоної Армії. Однак, враховуючи, що стан наукового дослідження визначають праці, написані ще в перші роки незалежності, то без перебільшення можемо стверджувати, що означена проблема чекає своїх дослідників, нових маловідомих та невідомих джерел, ідей та підходів до наукової розробки.

1. Верстюк В. *Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація* / В. Верстюк // *Україна-Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної конференції*. – Київ-Чернігів, 2007. – С. 129. 2. Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928)* / С. Кульчицький. – К.: “Основа”, 1996. – 396 с. 3. Верстюк В. *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921)* / В. Верстюк. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с. 4. Божко О. *Формування та бойовий шлях 1 і 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.)*. Автореф. ... канд. іст. наук / О. Божко. – К., 1994. – 18 с. 5. Дорошко М. *Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія* / М. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 С. 6. Курий Г. Г.И. Петровський: практика строительства социалистического государства в Украине (1919 – 1938 годы) / Г. Курий. – К.: Знання, 2012. – 406 с. 7. Божко О. *Повстанська армія України (осінь 1918 р.): Створення, організаційна структура, склад* / О. Божко // *Український історичний журнал*. – 2009. – № 4. – С. 107 – 129. 8. Чіхрадзе О. *Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.)*. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “військова історія” / О. Чіхрадзе; Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – 234 с. 9. Савченко В. *Дванадцять воєн за Україну*. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с. 10. Кузьменко В. *Радянська Україна: проект і реалізація (1917 – 1924 рр.): Специфіка державотворення крізь призму національної політики більшовиків: монографія* / В. Кузьменко. – Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2008. – 363 с. 11. Руккас А. *Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)* / А.О. Руккас. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – 480 с.